

Деякі аспекти зарубіжного досвіду освіти дітей і молоді в галузі мистецтв

Оновлення вітчизняної освітньої галузі буде більш успішним, якщо врахувати досвід аналогічних реформ в інших країнах світу. В статті висвітлено деякі аспекти організації освітнього процесу в загальноосвітніх школах у галузі музичного мистецтва в Польщі, Німеччині, Австрії, Швеції, Фінляндії, Греції, Албанії впродовж двох останніх десятиліть.

Ключові слова: мистецька освітня галузь, гармонійний розвиток особистості, цілі загальної музичної освіти, організація освітнього процесу, принцип доступності та якості освіти.

Chervinska N. L. Some Aspects of the Foreign Educational Experience of Children and Youth in the Field of Arts.

The renewal of the domestic education will be more successful if we take into account the experience of similar reforms in other countries of the world. The article highlights some aspects of the organization of educational process in secondary schools in the field of musical art in Poland, Germany, Austria, Sweden, Finland, Greece, and Albania during the last two decades.

Keywords: art educational field, harmonious personality development, goals of general music education, organization of educational process, principle of accessibility and quality of education.

Постановка проблеми. Етап входження в нове тисячоліття характеризувався глобальними перетвореннями в різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, соціокультурній та ін. Такі процеси, звичайно, стали поштовхом до реформування, зокрема, системи освіти в багатьох країнах. У вітчизняній освіті необхідні зміни проводяться з дотриманням провідної ідеї – інтегрування України до європейського освітнього простору – і базуються на Концепції «Нова українська школа».

Ефективність процесу модернізації вітчизняної освітньої системи буде значно вищою, якщо врахувати досвід аналогічних реформ у провідних країнах світу. Передусім слід ознайомитися з основними тенденціями розвитку освітніх систем у Західній Європі – в контексті інтеграції України до освітнянського середовища ЄС.

Це обґрунтовує **актуальність** вибраної нами проблематики дослідження: розгляд одного з вагомих компонентів високоякісного реформування освіти – освіти в галузі мистецтв та художньо-естетичного виховання дітей і молоді в деяких західноєвропейських країнах.

Метою статті ставимо огляд основних тенденцій у підходах до організації загальної музичної освіти дітей і молоді в деяких країнах Західної Європи впродовж двох останніх десятиліть.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вивченню зарубіжного досвіду оновлення і розвитку загальної музичної освіти в новому столітті присвячували свої дослідження багато вітчизняних науковців. Особливий інтерес був приділений найбільш прогресивним здобуткам у підходах до розробки шкільних навчальних програм, оновленим

педагогічним технологіям, удосконаленню методики навчальних занять з мистецьких дисциплін, організації позаурочної роботи в різних типах навчальних закладів, розробці теоретичних положень естетичного виховання засобами мистецтва, залученню батьківських комітетів та громадських організацій до культурно-мистецьких заходів. Виокремивши у меті нашої статті саме музично-естетичне виховання та музичну освіту дітей і молоді, ми розглядали публікації, автори яких досліджували цей аспект у широкому колі мистецьких дисциплін.

Грунтовний внесок у вивчення цієї проблематики вніс В. Черкасов, який глибоко вивчив досвід Польщі, Австрії, Греції, Албанії. Досвід Німеччини був у полі зору таких дослідників, як В. Брайнін, О. Вагіна, М. Кормош, Л. Масол, Р. Нойман, І. Сташевська та ін. Окремі питання такого досвіду в країнах Балканського регіону розкрили Т. Кристопчук, Л. Масол, Г. Ніколаї, О. Ростовський, І. Ярмач та ін. До висвітлення питань вказаної тематики в скандинавських та інших західноєвропейських країнах зверталися І. Бермес, С. Бобраков, Я. Кушка, М. Михаськова, А. Мукашева, Н. Овчаренко, М. Плясова та ін. Зрозуміло, що вказаний перелік дослідників не претендує на повноту.

Виклад основного матеріалу. В кінці ХХ – на початку ХХІ століть у багатьох країнах (і в Україні зокрема) здійснювалися нові підходи до реформування системи освіти. При цьому як базисні принципи все наполегливіше висувалися ідеї гуманізації і гуманітаризації, які у центр освітньо-виховного процесу ставлять дитину, її всебічний гармонійний розвиток. Отже, неодмінно зміщуються акценти з когнітивних цілей на виховні й розвивальні. У такому контексті все більшої «питомої ваги» набуває освіта в галузі мистецтв та курси естетичного циклу.

Мету естетичного виховання – у більш вузькому тлумаченні – вбачають у формуванні естетичної свідомості людини в повному обсязі: естетичні потреби, смаки, емоції, ідеали, у ширшому – це формування творчої особистості в гармонійному розвитку її емоційної, моральної, естетичної сфер як базових компонентів високої загальної культури людини.

Зупинимося дещо детальніше на одній зі складових естетичного виховання особи.

Не викликає сумніву, що мистецтво допомагає дітям ефективно керувати своєю емоційною сферою. Ця якість людини набуває все більшої ваги у сучасному, сповненому різноманітних викликів, світі. Вчені навіть ввели поняття «емоційний інтелект» (Деніел Гоулман), який трактують як здібність особи усвідомлювати і розуміти власні емоції та емоції оточуючих, спрямовувати свою емоційну енергію для досягнення життєвих цілей.

Відомий американський психолог Д. Гоулман написав книгу «Емоційний інтелект». Вперше видана 1995 року, вона і нині є бестселером, перекладена на 40 мов світу. Автор разом зі своїми однодумцями – вченими-психологами переконливо доводять, що емоційний інтелект (EQ) відіграє не меншу, а іноді й більшу роль у житті людини, ніж її IQ. Науковці стверджують, що лише 20 відсотків успіху людини залежать від її високого IQ. Відсутність же чи низький рівень EQ гальмує успішність у професійній кар'єрі та в житті загалом. Адже якщо людина не може керувати своїми емоціями, реально оцінити себе, виявляти емпатію у спілкуванні і співпраці, то перестав бути здатною до успішної комунікації з оточуючими.

Таку якість людини, пов'язану з формуванням її емоційного інтелекту, значною мірою здатне виробляти мистецтво. Воно синтезує в собі красу, гармонію і, як наслідок, добро, істину, тому в руках педагога є прекрасним засобом формування людини-творця, людини-аналітика, людини-мислителя, особистості високої духовної культури. Така людина здатна спілкуватися через засоби мистецтва не лише всередині моноетнічного середовища, а й – що особливо важливо – толерантно спілкуватися в поліетнічному соціумі на основі діалогу культур, враховуючи світові культурні цінності та поважаючи культурні надбання етносу співрозмовників чи опонентів. Люди високого емоційного інтелекту здатні узгодити між собою складні питання, якщо останні навіть не входять у сферу мистецтва.

Отже, мистецька освітня галузь має значний потенціал не лише у здатності формувати гармонійно розвинену особистість, а й людину, що може полегшити вирішення багатьох соціальних і культурних викликів, з якими все частіше доводиться стикатися у сучасному світі.

Зазначимо, що світове співтовариство, передусім в особі ЮНЕСКО, не лише підтримує, а й усіляко

пропагує таку високу оцінку ролі мистецької освітньої галузі [7]. Так, у 2006 році в Лісабоні (Португалія) ця організація провела Першу Всесвітню конференцію з освіти в галузі мистецтв. Головним підсумком її роботи стала напрацьована тут так звана Дорожня карта, де визначено важливі теоретичні й практичні положення, в рамках яких може бути забезпечена якісна мистецька освіта. Наголошувалося на значному внеску цієї області освіти в загальний розвиток і дітей, і дорослих.

Друга Всесвітня конференція з освіти в галузі мистецтв пройшла в Сеулі (Республіка Корея) 25–28 травня 2010 року [7]. Її організовано і проведено за ініціативою ЮНЕСКО в тісному партнерстві з урядом Республіки Корея. У ній взяли участь більш як 650 посадових осіб і експертів з освіти в галузі мистецтв із 95 країн. На порядку денному стояло питання про цілі (мету) розвитку освіти в галузі мистецтв. Підсумковий документ цієї конференції спирався на вказану вище Дорожню карту. Його підготовку проводив Міжнародний консультативний комітет, спеціально утворений у штаб-квартирі ЮНЕСКО ще за рік до початку конференції. В преамбулі прийнятого документа містився заклик до держав – членів ЮНЕСКО, до професійних організацій і громад визнати вказані керівні цілі та докласти свої зусилля для реалізації потенціалу цього сектора освіти в розв'язанні ключових соціальних і культурних проблем суспільства.

При визначенні цілей розвитку мистецької освітньої галузі було виділено три головні аспекти [7, с. 3–9].

Ціль 1. Забезпечити доступність освіти в галузі мистецтв як одного з фундаментальних і стійких компонентів високоякісного оновлення освіти.

Ціль 2. Забезпечити високу якість розробки і здійснення заходів та програм освіти в галузі мистецтв.

Ціль 3. Застосовувати принципи і практику освіти в галузі мистецтв для сприяння розв'язанню соціальних і культурних проблем, які постають перед сучасним світом.

У документі кожна ціль широко деталізується, вказується ряд пунктів і підпунктів, які слід врахувати для досягнення цієї мети.

Опісля, того ж 2010 року, Європейська рада з музики (ЕМС) створила робочу групу з музичної освіти для детального опрацювання і впровадження Сеульської програми. Напрацьований нею документ відомий як Боннська декларація. Західноєвропейські країни враховують її рекомендації у практичній роботі, хоча, зрозуміло, що реформування мистецької освітньої галузі кожна держава провадила задовго до 2010 року.

Досвід зарубіжних країн доречно ретельно вивчати й аналізувати, щоб мати змогу порівняти систему освіти в цих країнах із вітчизняною, виявити сильні сторони і можливі недоліки (на наш погляд) в їхній практиці

й цим з'ясувати доцільність упровадження певних зарубіжних тенденцій для розвитку української мистецької освіти. Деталізоване дослідження цього питання не є метою нашої статті. Ми зупинимося на окремих найбільш важливих аспектах досвіду деяких європейських держав, які стосуються організаційних питань цього сектора освіти (згідно з [1–6]).

Перший аспект, на який маємо звернути увагу, полягає у визнанні в зарубіжжі того, що мистецька освітня галузь не менш важлива у вихованні дітей і молоді, ніж інші, які часто вважають головними на базовому і середньому рівнях (наприклад, природничо-математична, історико-філологічна тощо). Отже, в цілісній системі виховання і розвитку дітей і молоді в країнах Західної Європи освіта в галузі мистецтв займає свою нішу як рівноправна і така ж вагома, як інші.

Система музичної освіти в Європі розпочинає функціонувати вже на дошкільному рівні. Навчання музики на цьому етапі спрямовано на загальний розвиток у дитячих садках і музичних школах, на початкове оволодіння доступними музичними інструментами в позашкільних закладах. Основними видами діяльності, за допомогою яких дітей залучають до музичного мистецтва, є спів, танець, постановочні та ілюстративні рухливі ігри, часто з використанням костюмів. Цікавим є досвід Фінляндії [2, с. 19]: там залучення дітей до спілкування з музикою починається з дуже раннього віку. Функціонує велика кількість музичних ігрових шкіл, які мами зі своїми малюками починають відвідувати буквально вже з народження дитини і до її семирічного віку.

Викладання музичного мистецтва в досліджуваних нами країнах у початковій та базовій школі є обов'язковим [2–6]. У різних країнах відповідний предмет має назву або «Музика», або «Співи», або «Співи-музика»; в деяких музичне мистецтво входить до певних інтегрованих курсів. Так, у Польщі, Чехії, Нідерландах музика включається до предмету «Мистецтво», в Німеччині – до дисципліни «Художнє виховання, музика, праця», у Швеції після 9 класу – до курсу «Естетична діяльність» і становить тут центральну його частину. Як обов'язковий предмет музика включена до навчального плану всіх ланок освіти в Албанії, Греції, з першого по шостий класи включно – у Фінляндії, Данії, з першого по дев'ятий клас включно – в Австрії, Швеції. Проте і надалі цей предмет не виключається з навчального плану, а переходить у варіативну частину.

Освітніми програмами в державних школах передбачено достатньо часу на вивчення музичного мистецтва. Так, у Швеції на вивчення музики у 1–2 та 5–6 класах виділяється по 1 год, а в 3–4 та 7–9-му – по 2 год на тиждень [2, с. 21]. У Польщі, починаючи з 1-го класу – 1 год на тиждень, а крім цього діти беруть участь у гуртках художньо-естетичного профілю

за своїми уподобаннями [4, с. 52]. У Фінляндії на вивчення музики в 1–2 класах виділяють 1 год, із 3-го по 6-й класи – 4 год на тиждень, а з 7-го як вибіркової дисципліни передбачено одну тижневу годину [2, с. 20]. На інтегрований відповідний курс, куди входить і музика, у Німеччині в 1-му класі виділяють 3 год, в 2–4-му – по 4 год, 5–6-му – по 2 год, далі – по 1 год на тиждень [2, с. 21]. Часто викладання музичного мистецтва проходить у формі інтегрованих занять, і це, звичайно, дуже позитивно сприймається учнями. Навчальний процес при цьому стає більш змістовним та цілісним.

Відмітимо і такий аспект, як доступність освіти в галузі мистецтв, який чітко прослідковується в досвіді зарубіжних країн. Окрім доступного навчання на усіх рівнях в загальноосвітніх школах, цьому сприяє також розгалужена мережа позашкільних державних навчальних закладів мистецького спрямування, які мають хорошу підтримку з боку держави (насамперед у фінансуванні); працюють також приватні заклади такого типу. Як мовиться, вибирати є з чого.

Водночас дуже важливо у питанні доступності цієї галузі освіти виділити забезпечення умов для набуття художньо-естетичної освіти дітям, які мають обмежені можливості здоров'я. Причому мова йде не про спеціальні заклади, куди відправляють таких дітей (по суті, ізолюючи їх), – від таких дитячих будинків та інтернатів майже повністю відмовилися більшість держав (звичайно, з винятками, що стосуються особливо важких випадків). Тут якраз мовиться про активне включення цих дітей у навчальний процес у загальноосвітніх школах спільно з усіма іншими учнями. Тобто говоримо про інклюзивну освіту [1, с. 15–18].

На сучасному етапі провідні держави світу не шкодують коштів для фінансування інклюзивних шкіл, для організації тісної їх взаємодії з фахівцями зі сфери охорони здоров'я, психологами, логопедами, соціальними працівниками. В Італії, наприклад, міністерство освіти навіть зобов'язує директорів і вчителів освітніх закладів щороку проходити 40-годинні курси підвищення кваліфікації щодо включення в навчальний процес дітей з особливими освітніми проблемами [1, с. 16].

В інклюзивній практиці зарубіжжя широко практикується робота за індивідуальними навчальними планами, а в програмах передбачаються види діяльності, спрямовані на спілкування з однокласниками та широку участь у різних сферах життя (на доступному для дітей з особливими потребами рівні).

Така відповідальна і грамотна діяльність робить доступною освіту та художньо-естетичне виховання і розвиток для дітей з особливими потребами. Вона приносить плідний результат соціалізації такої дитини в багатьох країнах, зокрема, в Польщі, Німеччині, Італії,

Великобританії, Фінляндії, Швеції, Норвегії, США, Канаді та ін.

Як найбільш ефективний предмет для роботи із дітьми з обмеженими можливостями здоров'я серед загальноосвітніх шкільних дисциплін багато науково-педагогічних працівників виділяють музичне мистецтво [1, с. 17–18]. Структура уроків музики містить хороші резерви не лише для загального розвитку та формування емоційної сфери дитини, а й для ряду корекційних заходів (розвиток пам'яті, моторики, регуляція вербальних здібностей тощо), що є також дуже важливе. Навчання музики дітей з особливими потребами в зарубіжжі в основному базується на педагогічних розробках М. Монтессорі, досвіді педагогів-музикантів К. Орфа і Ш. Сузукі.

Щоб досягти належної якості загальної мистецької освіти дітей і молоді, у європейських країнах значну увагу приділяють добору педагогічних кадрів. Так, у Польщі та Австрії вже з початкової школи уроки музики ведуть учителі, які мають спеціальну музичну або музично-педагогічну освіту [4, с. 50; 5, с. 11]. У Швеції викладати музичне мистецтво у 1–3 класах має право вчитель з дипломом бакалавра, далі – фахівці зі спеціальною музичною освітою, які мають диплом магістра [2, с. 22]. У Фінляндії з першого по шостий клас (вважається, що це початковий рівень) музику викладає вчитель-класовод, який повинен мати ступінь магістра освіти, а з 7-го по 9-й – вчителі, які мають диплом магістра музики [2, с. 20]. У Німеччині право вести інтегрований курс, до якого входить і музика, надається фахівцям з вищою освітою, які отримали диплом магістра з двох спеціальностей та пройшли півторарічну практику під наглядом досвідченого педагога-ментора (так званий рефендеріат) [2, с. 21].

Як бачимо, загалом у європейських країнах до освіти дітей і молоді в галузі мистецтв залучають переважно спеціалістів вузького профілю. Очевидно також, що від того, наскільки якісну підготовку отримали ці спеціалісти, також залежить якість їхньої роботи з дітьми і молоддю в загальноосвітніх школах та позашкільних освітніх закладах мистецького спрямування. Детальний аналіз структури та деяких інших аспектів систем музичної підготовки педагогів-музикантів у багатьох європейських та деяких азійських країнах та в США наведено в дослідженні [3] (але його висвітлення не є завданням нашого дослідження).

Забезпечення високоякісної освіти в галузі музичного мистецтва (та і всіх мистецьких дисциплін) на сучасному етапі неможливе без широкого запровадження передових технологій і сучасних технічних засобів, як-от: комп'ютерів, проєкторів, аудіо- та відеотехніки, інтерактивних дощок і т. ін. Все це надається у розпорядження вчителів

загальноосвітніх шкіл у достатній кількості – проблем із фінансуванням тут не виникає.

Зупинимось тепер на ще одному аспекті організації навчально-виховного процесу – розробці програм та навчальних планів. У цьому питанні ми не виявили однакості в підходах до його вирішення у розглянутих країнах.

Заслугує на увагу досвід Польщі [4, с. 51–52]. Науково-педагогічні працівники, а також композитори, залучені до оновлення концепції художньо-естетичного виховання польських дітей і молоді, ще з кінця 1990-х років та на початку XXI століття співпрацювали з Міжнародною спілкою музичної освіти (ICME) – організацією, яка сьогодні входить до Міжнародної музичної ради ЮНЕСКО. А 2010 року Міністерство національної освіти Польщі прийняло «Стандарт музичної освіти». В ньому зазначено основні музично-педагогічні технології, а також знання, уміння і навички, якими мають оволодіти школярі на уроках музики. Вчителям надається можливість самостійно обирати методи навчання з якнайширшим використанням інтегративних зв'язків музичного мистецтва із вивченням інших дисциплін. Нові навчальні програми передусім спрямовано на гармонійний розвиток особистості засобами музичного мистецтва.

У Німеччині є затверджені освітні стандарти, в яких вписано цілі та завдання навчального процесу. Конкретними організаційними питаннями займаються міністерства освіти та культури федеральних земель [2, с. 20]. Розробляючи навчальні програми з усіх дисциплін, в тому числі музики, вони зобов'язані дотримуватись державних освітніх стандартів та при цьому якнайширше враховувати регіональні особливості. Кожна земля може виділити у своїй програмі і свої аспекти, які вважає важливими на даний період (наприклад, розробку єдиних підручників з дисциплін естетичного циклу зафіксовано програмою в землі Північний Рейн – Вестфалія, використання інтегрованого підходу у навчанні – в Гессені і т. п.). Зауважимо, що в дошкільних закладах Німеччини не існує встановлених навчальних програм, проте свою роботу вони мають проводити з урахуванням цілей, визначених у своїй федеральній землі.

В Австрії навчальні програми як у державних, так і приватних школах укладаються на основі проєктів програм, розроблених Міністерством освіти, науки і культури [5, с. 11]. Напрацьовані вчителями музики програми обговорюються та затверджуються на рівні місцевих органів освіти і профільного міністерства. Відповідно до навчальних програм розробляють і видають підручники. У приватних школах дітям дають можливість навчатися й за міжнародною програмою *International Baccalaureate* та американською *Advanced Placement* [5, с. 11]. Навчання як за цими програмами,

так і за державними, затвердженими Міністерством освіти, науки і культури, гарантує міжнародне визнання диплома та вступ до багатьох університетів світу.

У Греції навчальні плани й графік навчального процесу розробляють співробітники Педагогічного інституту [6, с. 11]. Після цього напрацьований для здобувачів початкової та середньої освіти документ має бути затверджено Міністерством освіти, науки та релігій. Зауважимо, що в цій країні церква не відокремлена від держави [6, с. 11], і цей факт справляє відповідний вплив на зміст музичної освіти дітей і молоді. Навчальні плани розраховано на весь період навчання. Відповідно до них складають освітні програми з кожної дисципліни, в них подають рекомендації щодо комплексу освітніх технологій, методів і засобів навчання.

У Фінляндії прийнято національні рекомендації, згідно з якими всі муніципалітети та школи розробляють місцеві навчальні програми. Навчання на основі оновлених навчальних програм здійснюється з осені 2016 року в усіх ланках загальноосвітньої школи та з 2017-го в дошкільній освіті [2, с. 19]. Причому мультидисциплінарний та інтегративний підходи до організації навчального процесу визнаються як основні.

Шведська національна освітня програма спрямована на розвиток творчої особистості, формування креативного мислення та соціальних навичок, умінь працювати самостійно та в колективі. В музичній освіті у загальноосвітніх школах відсутні конкретні підручники, не вказано сталий музичний репертуар для навчального процесу. При цьому зміст дисципліни розробляється спільно вчителем та учнями (що напевно здивує українських вчителів) відповідно до запитів та інтересів дітей [2, с. 21]. Шведи вважають, що цей підхід є позитивним, оскільки він сприяє наповненню уроків різноплановим та пізнавальним матеріалом. Таке вільне планування уроків музичного мистецтва – на їх погляд – робить музично-практичну діяльність школярів більш цікавою та творчою.

Відмітимо ще один аспект, що є спільним для всіх досліджуваних нами країн. Зрозуміло, що в навчальних програмах з музично-естетичного виховання дітей і молоді чільне місце займає музична палітра власної країни – авторська музика, фольклор. Проте в кожній з цих країн дітей ознайомлюють і з класикою світової музичної спадщини, і з творчістю сучасних відомих зарубіжних композиторів. Це сприяє не лише розширенню музичного кругозору дітей, а й формуванню в них поваги до культури інших народів, формуванню міжнаціональної толерантності, що є надзвичайно важливим у сучасному надскладному сьогоденні.

На завершення зазначимо, що в основу концепцій художньо-естетичного виховання дітей і молоді в країнах, з досвідом яких ми ознайомились в нашому дослідженні, покладено напрацювання відомих педагогів ХХ століття К. Орфа, З. Кодая, М. Монтессорі, Е. Жак-Делькроза, Ш. Сузукі.

Висновки. У різних європейських країнах наявні певні відмінності в організації освіти дітей і молоді в мистецькій галузі, зокрема, в області музичного мистецтва. Проте чітко прослідковуються такі тенденції: 1) визнання важливості цієї ланки освіти у гармонійному розвитку особистості; 2) спрямованість зусиль держав на дотримання принципу доступності освіти в галузі мистецтв; 3) забезпечення умов для досягнення високої якості функціонування цієї освітньої галузі.

Таким чином, бачимо, що розглянуті західноєвропейські держави втілюють у роботі своїх національних освітніх систем рекомендації Сеульської всесвітньої конференції з освіти в галузі мистецтв.

Перспективи досліджень. Варто вказати на два основні напрямки подальшої дослідницької роботи. Перший полягає у вивченні досвіду організації загальної мистецької освіти в інших європейських державах, передусім країнах Балтії – Латвії, Литві, Естонії. Другий (можливо, більш віддалений) стосується ознайомлення зі змістовою і методичною складовою музично-естетичного навчання і виховання в зарубіжних закладах загальної середньої освіти всіх рівнів.

Література

1. Бермес І. Загальні засади інклюзивної освіти і музика: зарубіжний досвід. *Теорія і практика мистецької освіти* : зб. наук. пр. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. «Мистецька освіта в Україні: проблеми та інновації», 2 березня 2021 р., м. Житомир. Ч. II. / ред.-упоряд. Л. В. Обух ; (відп. ред. М. А. Моїсеєва). Житомир : О. О. Євенок, 2021. 186 с. С. 12–18.
2. Кормош М. В. Розвиток музичної освіти у вибраних країнах Європи у ХХІ столітті. *Мистецтво та освіта*. 2021. № 2 (100). С. 18–23.
3. Михаськова М. Зарубіжний досвід професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика* (Серія: Пед. науки). 2020. Вип. 1 (62). С. 74–79.
4. Черкасов В. Ф. Становлення теорії і практики загальної музичної освіти дітей і молоді в Польщі. *Наук. зап.* Серія: Пед. науки. 2019. Вип. 180. С. 50–55.
5. Йоґо ж. Загальна музична освіта в Австрії в контексті європейських і світових тенденцій. *Музичне мистецтво в освітологічному дискурсі*. 2020. № 5. С. 9–15.
6. Йоґо ж. Загальна музична освіта в країнах Балканського регіону. *Мистецтво та освіта*. 2022. № 1–2 (103–104). С. 9–13.
7. Seoul Agenda: Goals for the Development of Arts Education. 2010. 10 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000190692>